

Mövzu 8. Son faydalılıq nəzəriyyəsi.

P l a n

1. Dəyər- iqtisad elminin əsas problemidir.

2. Son faydalılıq- dəyər nəzəriyyəsində inqilabi ideyadır.

3. Azalan son faydalılıq qanunu. Faydalılığın kəmiyyətinin ölçülməsi.

4. Ümumi faydalılığın ən yüksək həddinin müəyyən edilməsi. Son faydalılıq nəzəriyyəsinin təkamülü.

1. Dəyər – iqtisad elminin əsas problemidir.

Məhdud miqdarda ehtiyatlardan məqsədyönlü istifadə edilməsi və istehsalın səmərəliliyi probleminə elmi cəhətdən yanaşılmasının yeni prinsipləri çox böyük metodoloji əhəmiyyətə malik olmaqla, son faydalılıq nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur. Bununla da iqtisad elmində ağırlıq mərkəzi «xərclərdən» «son nəticələrə» keçmiş, daha dəqiq desək, dəyər nəzəriyyəsində inqilab baş vermişdir. Başqa sözlə, iqtisadi nəzəriyyə ilk dəfə başlanğıc nöqtəsi kimi fərdlərin iqtisadi davranışlarına istinad etməyə başlamış, obrazlı ifadə ilə desək, üzünü insanlara – istehsalçı və istehlakçılara – tutmuşdur. Bu, onunla izah edilir ki, dəyərin öyrənilməsi iqtisad elminin əsas problemidir və iqtisadi subyektlərin fəaliyyəti məhz dəyərə əsasən müəyyən edilir.

Dəyər nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanmasında klassik ingilis siyasi iqtisadının tanınmış nümayəndələri U. Pettinin, A. Smitin və D. Rikardonun böyük xidmətləri olmuşdur. Belə ki, «klassiklər» dəyəri iqtisadi təhlilin yeganə başlanğıc kateqoriyası hesab edirdilər. Əmək dəyər nəzəriyyəsini də ilk dəfə onlar irəli sürmüşlər. Bu nəzəriyyəyə görə nemətlərin dəyəri əmək məsrəfləri ilə müəyyən edilir və istehsal prosesində yaradılan gəlirlərin mənbəyi dəyərdir. Lakin U. Petti merkantilizmin təsirindən azad ola bilməmiş və onun dəyər nəzəriyyəsi pulun dəyərinə əsaslanmışdır. O, belə hesab edirdi ki, məhsulun dəyəri onun satın alınmasına verilən pulun miqdarı ilə müəyyən edilir. Həm də bu, bilavasitə yox, əmək məsrəfləri vasitəsilə, pulun özünün – gümüş və qızılın – istehsalına çəkilən xərclərlə müəyyən olunur. Onun fikrincə dəyəri hər cür əmək deyil, yalnız gümüşün (qızılın) istehsalına çəkilən əmək yaradır.

Əmək dəyər nəzəriyyəsi mövqeyində duran A. Smit qeyd edirdi ki, əməklə yaradılan və bu əməyin miqdarı ilə müəyyən edilən əmtəələrin dəyərindən işçilərə əmək haqqı şəklində onun yalnız bir hissəsi çatır. Dəyərin yerdə qalan hissəsi isə sahibkar – kapitalist tərəfindən mənfəət formasında mənimsənilir. Sahibkar-kapitalistlər onun bir hissəsini bəzi hallarda torpaq rentası şəklində, bir hissəsini isə – borc kapitalından istifadə olunduğu hallarda – borc faizi formasında verə bilər. A. Smitin fikrincə dəyər sərf olunmuş əməklə müəyyən edilir, həm də əmək dəyərin ümumi ölçüsüdür. A. Smit məhsuldar əməyin müxtəlif növlərini qeyd edir və göstərirdi ki, dəyər hər hansı bir konkret insanın sərf etdiyi əməklə deyil, hər bir dövr üzrə istehsalın orta səviyyəsi ilə müəyyən olunur.

A. Smit qiymətlərin əmələ gəlməsi problemini nəzərdən keçirərkən aşağıdakı iki müddəanı irəli sürmüşdür:

1) Əmtəələrin qiyməti onların hazırlanmasına sərf olunan əməklə müəyyən edilir;

2) Əmtəələrin dəyəri əmək məsrəflərindən, mənfəətdən, kapitalla görə verilən faizdən, torpaq rentasından əmələ gəlir, başqa sözlə, istehsal xərcləri ilə müəyyən olunur.

D. Rikardo məsələlərin çoxunda olduğu kimi, dəyər nəzəriyyəsində də A. Smitin çıxardığı nəticələrə əsaslanmış və onun baxışlarını inkişaf etdirməyə çalışmışdır. Rikardo əməyi qiymətin yeganə və son əsası hesab edirdi. Onun nəzəriyyəsinə görə əmtəələrin mübadilə dəyəri, onların istehsalına sərf olunan əməyin miqdarı ilə düz, əmək məhsuldarlığı ilə tərs mütənasibdir. O, iş vaxtının əməyin miqdarının ölçüsü olduğunu müəyyən etmişdir. D. Rikardo A. Smitin mövqeyinə düzəlişlər etmiş və göstərmişdir ki, əmtəələrin dəyərində təkcə onların istehsalına bilavasitə sərf olunan əməyi deyil, kapital əmtəələrinin (istehsal alətlərinin) hazırlanmasına sərf edilmiş keçmiş (maddiləşmiş) əməyi də nəzərə almaq lazımdır.

«Klassiklər»dən sonra, onların baxışları K. Marks tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. O, dəyər kateqoriyasının təhlilinə özünəməxsus yeni mövqedən yanaşır, dəyər deyərkən əmtəədə təcəssüm edən insan əməyini nəzərdə tutur, A. Smit və D. Rikardodan sonra qeyd edirdi ki, dəyər əmtəənin istehsalına sərf edilən «ictimai-zəruri iş vaxtının» miqdarı

ilə müəyyən olunur. Onun fikrincə insan əməyinin məhsulları yalnız spesifik ictimai şəraitdə – istehsalın ictimai xarakter daşdığı zaman əmtəə olur, dəyər forması alır.

«Klassiklər»dən və K. Marksdan sonra isə iqtisad elmində istehsal amilləri nəzəriyyəsi meydana gəlmişdir. Bu nəzəriyyənin tanınmış nümayəndələri Fransa iqtisadçısı J. B. Sey və İngiltərə iqtisadçısı C. St. Milldir. Onların fikrincə dəyərin yaradılması istehsalın yalnız bir amili ilə – əməklə deyil, bir neçə amili ilə müəyyən edilir. Başqa sözlə, dəyərin yaradılmasında üç amil – əmək, kapital, torpaq – iştirak edir, gəlirlər isə əmək haqqına, sahibkar gəlirinə, faizə və rentaya bölünür.

XIX əsrin ortalarında əmək dəyər nəzəriyyəsində aşağıdakılar başlıca yer tutmuşdur:

- 1) Nemətlərin dəyəri müvəqqəti (bazar) və daimi (təbii) dəyərə bölünür. Bunlardan ikinci həlledicidir, çünki birinci onun ətrafında tərəddüd edir;
- 2) Bazar dəyəri tələb və təklifə əsasən əmələ gəlir; həm də tələb bazar dəyərindən asılıdır;
- 3) Təkrar istehsalı mümkün olmayan və olan əmtəələrin təbii dəyərləri müxtəlif cür müəyyən edilir. Bu, təkrar istehsalı mümkün olmayan nemətlər üçün onların məhdudluğundan, təkrar istehsalı mümkün olan nemətlər üçün isə istehsal xərclərindən asılıdır;
- 4) Istehsal xərcləri əmək haqqından, habelə kapitalla görə mənfəətdən ibarətdir və nəticə etibarilə sərf olunan əməyin miqdarı ilə müəyyən edilir.

Beləliklə, klassik modeldə qiymətlərin orta səviyyəsi (təbii dəyər) istehsalda müəyyən olunur və xərclər əsasında əmələ gəlir. Əmtəələr üzrə təklif isə tələblə həmin qiymət arasındakı nisbət əsasında müəyyən olunur. **Lakin klassik nəzəriyyənin bəzi müddəalarında aşağıdakı ziddiyyətlər özünü göstərirdi:**

- 1) «Xərclər nəzəriyyəsi»nə əsaslanan istehsalın istənilən, qeyri-məhdud həddə qədər artırılması imkanı hər bir cəmiyyət üçün real deyildir;
- 2) Əmtəələrə olan tələbi müəyyən edən əsl amillər tam öyrənilməmişdir;
- 3) Klassik dəyər nəzəriyyəsindəki ikili cəhət qiymətliliyin (dəyərin) mahiyyətini aydınlaşdırmağa çalışan mütəxəssisləri rahat buraxmırdı.

Qiymətlə bağlı nəzəriyyələrdən biri də son faydalılıq nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə XIX əsrin son qərinəsində meydana gəlmişdir. Yeni iqtisadi konsepsiyanın–son faydalılıq

nəzəriyyəsinin–nümayəndələri dəyəri müəyyən edərkən başlanğıc nöqtəsi kimi insanların şeylərə, fərdlərin müxtəlif nemətlərin faydalılığına verdikləri subyektiv qiymətləri əsas götürürdülər. Bu, XIX əsrin son qərinəsində dəyər nəzəriyyələrində sözün əsl mənasında inqilab baş verdiyini göstərir. Bu inqilabı İngilis iqtisadçıları Uilyam Stenli Cevons, Alfred Marşall, Avstriya iqtisadçıları Karl Menger, Fridrix Oron Vizer və Oyqen fon Bem – Baverk, İsveçrə iqtisadçısı Leon Valras, Amerikalı Con Beyts Klark, İsveç iqtisadçısı Knut Viksel etmişlər. Dəyər haqqında məsələnin həlli ilə əlaqədar yeni ideyanın–son faydalılıq nəzəriyyəsinin – irəli sürülməsi də məhz onların adı ilə bağlıdır. Dəyərin öyrənilməsinə yanaşılmasının bu yeni prinsipi iqtisadi ədəbiyyatda «marjinalist inqilabı» (marqinal–ingiliscədən tərcümə olunduqda «son» mənasını verir) adı almışdır.

Marjinalist inqilabın mahiyyəti ondan ibarətdir ki:

1) Dəyər nəzəriyyəsinə nemətlərin qiymətləndirilməsinin yeni prinsipi – konkret istehlakçılar üçün onların subyektiv faydalılığı – əlavə edilmişdir;

2) Mahiyyəti ümumi və orta kəmiyyətlərin təhlilindən, «son hədd», başqa sözlə, əlavə kəmiyyətlərin təhlilinə keçilməsindən ibarət olan «son» prinsipindən istifadə edilmişdir;

3) «Son hədd» kəmiyyətlərinin ardıcıl olaraq dəyişməsinin təhlilinə keçilməsi iqtisadi nəzəriyyədə riyazi metodların tətbiq olunmasına yol açmış və iqtisadi təhlilin tərəqqisinə səbəb olmuşdur.

Dəyər nəzəriyyəsində yeni subyektiv istiqamətin sələfləri, həmçinin iqtisadi nəzəriyyədə riyazi metodların geniş tətbiqinin banisi «Sərvət nəzəriyyəsində riyazi prinsiplərin tədqiqi» (1838) kitabının müəllifi O. Kurnodur (1801-1877). O, funksional asılılığın təhlilinə əsaslanmaqla ilk dəfə

$$D = F (P)$$

düsturunu (**D** – tələb, **P** – isə qiymət deməkdir) irəli sürmüş, bununla da iqtisadi tarazlıq anlayışını formalaşdırmış və tələbin qiymətin funksiyası olmasını sübut etmişdir.

Marjinalist inqilabın ilk mərhələsində üstünlük Avstriya məktəbi nümayəndələrinin tərəfində olmuşdur. Bu məktəbin tanınmış nümayəndələrinin baxışları bir-biri ilə sıx

surətdə əlaqədar olmuş və bir-birini tamamlamışdır. Məsələn, Menger fərdi mübadilə əməliyyatını əsas götürməklə son faydalılıq nəzəriyyəsinin əsaslarını işləyib hazırlamış, «son faydalılıq» sözlərini ilk dəfə elmi ədəbiyyata gətirmiş Y. Vizer bu nəzəriyyədən istehsal xərclərinin dəyərini qiymətləndirmək üçün istifadə etmiş, Bem-Baverk isə öz sələflərinin baxışlarını daha da inkişaf etdirmişdir. Avstriya məktəbinin nümayəndələri istehlak əmtəələri bazarlarında qiymətlərin ayrı-ayrı fərdlərin məhsulların son faydalılığına verdikləri subyektiv qiymətlərə əsasən formalaşdığını əsaslandırıbmışlar. Bu subyektiv qiymətləndirmələr subyektiv dəyər adlanır və bunlardan obyektiv dəyəri, başqa sözlə, bazarda meydana gələn mübadilə proporsiyalarını müəyyən etmək üçün istifadə olunmuşdur. Avstriya məktəbinin başlıca xüsusiyyəti ardıcıl subyektivçilikdir. Bir qədər də dəqiq desək, bu məktəbin nümayəndələri iqtisad elminin bütün kateqoriyalarını iqtisadi subyektlərin şeylərə olan münasibəti kimi izah etməyə çalışmışdılar.

2. Son faydalılıq – dəyər nəzəriyyəsində inqilabi ideyadır.

Son faydalılıq nəzəriyyəsi «**Marjinalizm**» adı ilə məlum olan təlimin tərkib hissəsidir. Onun meydana gəlməsi dəyər nəzəriyyəsində inqilabi dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır.

Marjinalizmin əsas ideyaları ondan ibarətdir ki:

- 1) Dəyərin əmək məsrəfləri ilə (və ya əmək, torpaq və kapital) müəyyən edilməsi qəbul edilməzdir;
- 2) Nemətlərin dəyəri fərdlərin onları istehlak edərkən əldə etdikləri fayda, yəni nemətlərin son faydalılığı ilə müəyyən olunur;
- 3) Dəyər – konkret istehlakçıların nemətlərin faydalılığına verdikləri fərdi qiymətləri əks etdirən subyektiv kateqoriya kimi nəzərdən keçirilir;
- 4) Son kəmiyyət anlayışı irəli sürülür və onun əsasında nemətlərin ümumi və son faydalılığı bir-birindən fərqləndirilir;
- 5) Əmtəə nə qədər çox olarsa onun faydalılığı da bir o qədər az olur. Bu və ya digər bir şey miqdarından asılı olaraq müxtəlif faydalılığa malik ola bilər.
- 6) Əməyin və kapitalın dəyəri, habelə istehsal xərcləri əmtəələrin son faydalılığı ilə müəyyən edilir.

Son faydalılıq nəzəriyyəsi nümayəndələrinin fikrincə iqtisadi proseslərin təhlilinə insanların tələbatlarının ödənilməsindən, nemətlərin faydalılığına dair meyarların axtarışından başlamaq lazımdır. Nemətlərin faydalılığı dedik-də, onu istehlak edərkən insanların aldıkları «məmnunluq», «razıqalma» nəzərdə tutulur, yəni **son faydalılıq nemətin insanların hər hansı bir ən vacib tələbatını ödəmək xassəsinə deyilir.**

Son faydalılıq nəzəriyyəsində istehlak şeylərinin faydalılığı ümumiyyətlə deyil, onların hər hansı bir fərdin konkret tələbatını necə ödəmək baxımından nəzərdən keçirilir. Məsələn, «A» istehlakçısının «X» əmtəəsini satın almaqda məqsədi, özünün müəyyən bir ehtiyacını ödəməkdir. Başqa sözlə, «X» əmtəəsi «A» istehlakçısı üçün müəyyən faydalılığa malikdir. Istehlakçının ardıcıl olaraq «X» əmtəəsindən (məsələn, kitabdan) satın aldığı hər yeni vahid, onun həmin əmtəədən götürdüyü faydanı artırır. «A» istehlakçısının «X» əmtəəsindən satın aldığı bütün vahidlərin (tutaq ki, 5 kitab) toplamı həmin əmtəənin ümumi (total utility – U) faydalılığı adlanır. Istehlakçı «X» əmtəəsindən əlavə bir ədəd də (6-cı kitabı) aldıqda, onda ümumi faydalılıq son faydalılıq adlandırılan kəmiyyət (marginal utility–MU) qədər artır. Deməli, son faydalılıq istehlak olunan əmtəənin bir vahid artması ilə əlaqədar olaraq onun ümumi faydalılığının artmasına bərabər olan faydalılıqdır.

Həm də yeni dəyər nəzəriyyəsində nemətlərin ümumi və son faydalılığının fərqləndirilməsinin zəruriliyi nəzərə alınmışdır. **Bu, öz növbəsində iqtisad elmində məşhur olan «Smitin paradoksu»nu elmi cəhətdən əsaslandırmağa imkan vermişdir.** «Smitin paradoksu»nun mahiyyəti belədir: Əmtəələrin dəyəri ondan götürülən faydadan asılıdırsa, onda nəyə görə insanların həyatında daha böyük rol oynayan nemətlərin (məsələn, hava bir yana qalsın, su, çörək və s.) digər nemətlərə (məsələn, brilyant, qızıl və i. a.) nisbətən çox aşağıdır, yaxud da heç bir dəyərə malik deyildir? Smit bu paradoksun həllini tapa bilmədiyinə görə istehsal xərclərinə «üz tutmuşdur». K.Marks, C. St. Mill və başqaları da problemi həll etməkdən yan keçmiş və A.Smit kimi hərəkət etmişlər.

Marjinalizm «Smitin paradoksu»nu başqa yolla həll etmişdir. Doğrudan da normal şəraitdə su brilyantdan ucuz tutulur. Söhbət bir brilyantın konkret tələbatı ödəməsinə nisbətən, bir litr suyun konkret tələbatı ödəməsindən getdikdə brilyant sudan

«faydalı» olur. Dünyada olan bütün içməli su ehtiyatlarını bütün brilyant ehtiyatları ilə müqayisə etdikdə isə birinci (su) ikinciyə (brilyanta) nisbətən daha yüksək, sonsuz faydalılığa malik olur. Bu, yəni son məhsulun (vahidin) faydalılığı dəyər nəzəriyyəsinə gətirilmiş ən önəmli yenilikdir. Bunu daha əyani şəkildə nümayiş etdirmək və başa düşmək üçün Daniel Defonun məşhur «Robinzon Kruzo» romanındakı gəminin qərq olması nəticəsində 28 il adada tək-tənha ömür sürən və təbiətlə təkbaşına sərt mübarizə aparan Robinzonu yada salmaq kifayətdir. Tutaq ki, ona hər gün içmək və xörək bişirmək üçün 5 litr, yuyunmaq, paltarını yumaq və əkdii bitkiləri suvarmaq üçün 125 litr və deməli, cəmi 130 litr su lazımdır. Belə fərz edək ki, bulaqdan hər gün 200 litr su axır və buna əsasən sadəcə olaraq mühakimə yürütsək, aydın olur ki, hər gün 70 litr su artıq qalır. Odur ki, Robinzon üçün bir litr suyun dəyərliliyi sıfıra bərabər olur. Çünki, o bir litr sudan istifadə etdikdə 199 litr su artıq qalır ki, bu da ona lazım olduğundan olduqca çoxdur. İndi deyək ki, il quraqlıq keçdikdə bulaqdan bir gündə 130 litr su götürmək mümkündür. Belə olduqda Robinzon suya olan tələbatını tamamilə ödəyir və bircə litr suyun itirilməsi onun üçün müəyyən çətinliklər yarada bilər. Beləliklə, bulaqdan gələn suyun miqdarı azaldıqca suyun əhəmiyyəti, el arasında deyildiyi kimi birə-beş artır.

Hər hansı bir nemətin dəyərliliyi, əmtəə vahidinin ödədiyi tələbatın vacibliyi ilə müəyyən edilir. Belə ki, suyun birinci vahidinin (litrinin) sonsuz yüksək dəyərliliyi var, sonrakı vahidlər də az faydalı deyildir, lakin hər sonrakı vahidin faydalılığı getdikcə, tədriclə azalmağa başlayır. Digər tərəfdən qeyd etmək lazımdır ki, içilmiş hər vahid (litr) su, yerdə qalan sudan heç nə ilə fərqlənmir. Odur ki, Robinzonu susuzluqdan xilas edən həmin yeganə bir litr suyu xüsusi kateqoriyaya ayırmaq və onun çox böyük, sonsuz dəyərliliyə malik olduğunu söyləmək düzgün olardı. Beləliklə, dəyərlilik nemətin axırıncı vahidinin subyektiv son faydalılığı ilə müəyyən edilir. Nemət bol olduqda onun ümumi faydalılığı sıfıra bərabər olur. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, hansı vahidinin son vahid hesab edilməsindən asılı olmayaraq onun istənilən vahidinin faydalılığı sıfıra bərabərdir. Mengerin dili ilə desək, bu, iqtisadi nemət deyildir. Nemətin (məsələn, brilyantın) bütün kütləsinin ümumi faydalılığı çox yüksək deyildirsə, onda onun məhdudluğu ona gətirib çıxarır ki, axırıncı vahid kifayət qədər yüksək qiymətləndirilir və bu nemət iqtisadi xarakter almaqla, iqtisadi dəyərə malik olur.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, nemət göydən düşmür, məhdud miqdarda ehtiyatlardan istifadə olunmaqla, əməklə yaradılır və inkişaf etmiş təsərrüfat sistemində ümumi xarakterə malik olur. Bazarda nemətin ümumi son faydalılığı bərabər hüquqlu fərdlərin fəaliyyəti sayəsində formalaşır. Həm də mübadilə prosesində iştirak edən hər bir fərd öz tələbatını maksimum dərəcədə ödəməyə çalışdığına görə bu kortəbii sürətdə əmələ gəlir.

3. Azalan son faydalılıq qanunu. Faydalılığın kəmiyyətinin ölçülməsi.

Problemin aydınlaşdırılmasına konkret misalla baş-lamaq pis olmaz. Tutaq ki, hər hansı bir istehlakçı “A” əmtəəsini satın alır. Sual olunur: satın alınan «A» əmtəəsinin bütün vahidlərinin son faydalılığı eynidirmi? Başqa sözlə, istehlakçı əmtəənin istənilən vahidini istehlak edərkən onun ümumi faydalılığından bərabərmi bəhrələnir? Qeyd etmək lazımdır ki, nemətin faydalılığı onun məhdudluğundan, təkrar istehsal imkanlarından asılıdır. İnsanların hər hansı bir nemətə ümumiyyətlə deyil, onun müəyyən miqdarına ehtiyacı olur. Həmin nemətin insan üçün faydalılığı eyni əmtəə vahidlərindən nə qədər olmasından asılıdır. Çünki hər hansı bir nemətin miqdarı artdıqca onun hər sonrakı yeni vahidinə olan tələb və deməli, faydalılığı tədriclə azalır. Məsələn, insanın susuzluğunu söndürmək üçün içdiyi birinci stəkan sudan aldığı ləzzət – fayda, ikinci, üçüncü və i. a. stəkandan aldığı faydadan çox olur. Deməli, şəraitdən asılı olmayaraq içilən suyun miqdarı artdıqca, hər sonrakı stəkan suyun faydalılığı azalır. Və dördüncü, beşinci stəkan su həmin adam üçün lazımsız bir şey olur. Buradan aydın olur ki, istehlak olunan «A» əmtəəsinin hər sonrakı vahidinin faydalılığı getdikcə azalır və nəticə etibarilə heçə enir. **Iqtisadi hadisə və proseslər arasındakı bu sabit və daim təkrarlanan qarşılıqlı əlaqə və asılılığa azalan son faydalılıq qanunu deyilir.** Qossen tərəfindən irəli sürülən bu qanun ilk əvvəl «doyma» və ya «təmin edilmə» qanunu adlanırdı. Hazırda isə iqtisadi ədəbiyyatda bu, Qossenin birinci qanunu adı ilə məlumdur.

Əmtəələrin böyük əksəriyyəti üçün bu qanun ikinci və ya üçüncü vahiddən, yəni həmin əmtəənin növbəti vahidlərinin faydalılığı azalmağa başladığı zaman fəaliyyət göstərməyə başlayır. Bir sıra hallarda isə hər hansı bir əmtəədən istehlak olunduqda başlanğıc mərhələdə onun son faydalılığı arta bilər. Belə ki, yayın ən isti günlərində içilən suyun ikinci stəkanı adama birinci stəkana nisbətən daha çox ləzzət (fayda) verir.

Lakin təbii olaraq belə bir sual meydana çıxa bilər ki, hər gün çörək yediyimiz halda, bəs nə üçün onun faydalılığı heç zaman azalmır? Suala qısa və konkret cavab versək, deyə bilərik ki, bu təsəvvür çox bəsit və yanlışdır. Ona görə ki, qiymətləndirmə obyektini düzgün seçilməmişdir. Başqa sözlə, insanları çörəyin ümumi faydalılığı deyil, onun gündəlik faydalılığı maraqlandırır. Belə ki, hər gün istehlak olunan çörəyin miqdarı – gündəlik faydalılıq – dəyişdiyi hallarda son faydalılıqdan söhbət gedə bilər. Məsələn, tutaq ki, hər hansı bir şəxs hər gün normal halda 400 qram çörək istehlak edir. Gündəlik norma artırılaraq 400 qram-dan 600 qrama çatdırıldıqda aydındır ki, sonrakı 200 qram çörək insan üçün əvvəlki 400 qram qədər faydalı olmur.

Faydalılığın müəyyən edilməsi ilə əlaqədar olan bütün baxışları iki qrupda birləşdirmək olar: İqtisadçıların bir qrupu problemin öyrənilməsinə «kordinal» yanaşma mövqeyində dururlar. Onlar faydalılığın müəyyən edilməsi üçün müxtəlif ölçülərdən – dəyər, xüsusi faydalılıq və i. a. istifadə olunmasını məsləhət görürlər. Bu məqsədlə şərti ölçü vahidi kimi «Yutili» əsas götürürlər (Yutil – ingiliscə «utility» sözündən götürülmüş və mənası faydalılıq deməkdir). Digər bir qrup isə «ordinal» (almanca Die Ordnung – qayda, sıralama) yanaşmadan istifadə edir və belə hesab edirlər ki, son faydalılıq kateqoriyası xalis subyektiv xarakterə malik olduğuna, yəni bu və ya digər əmtəənin faydalılığı hər bir adam üçün fərdi xarakter daşdığına görə onu müəyyən etmək mümkün deyildir. **Onların fikrincə faydalılığın «sıralanması» daha məqsəduyğundur.** Başqa sözlə, istehlakçı onun üçün ən zəruri əmtəələri faydalılığına görə sıraya düzür və beləliklə də nemətlər birinci, ikinci, üçüncü dərəcəli əmtəələrə bölünür. **Faydalılığı müəyyən etmək üçün belə fərz edilir ki, hər bir istehlakçının başında bir ölçü cihazı vardır və bu onun əmtəədən nə dərəcədə razı qaldığını müəyyən etməyə imkan verir.** Son faydalılığın müəyyən edilməsi sahəsində «ordinal» mövqedə duranlar daha çox şöhrət qazanmışlar. Bunun banilərindən biri İtaliya iqtisadçısı V. Pareto dur.

V. Pareto (1848-1923) son faydalılıq problemini Avstriya məktəbinin nümayəndələrinə, habelə erkən iqtisadçı – riyaziyyatçılara nisbətən tamamilə başqa mövqedən tədqiq etmişdir. O, son faydalılığı qiymətin yeganə əsası kimi deyil, onun amillərindən biri hesab etmiş və bu yeni təlimi yeni müddəalarla zənginləşdirmişdir. Belə ki, A. Marşall son faydalılığın müəyyən olunmasını mümkün hesab etdiyi halda, V. Pareto

onun mütləq mənada ölçülməsinin qeyri-mümkünlüyü haqqında tezisi irəli sürmüş və bir əmtəənin başqa bir əmtəəyə nisbətən üstünlüyə malik olması əsasında qiymətləndirmə üsuluna keçilməsini təklif etmişdir. Bu məqsədlə o, təhlil üçün etinasızlıq (təfavütsüzlük) əyrisindən istifadə olunmasını məsləhət görmüşdür.

İngiltərə iqtisadçısı D. Xiksin «Dəyər və kapital» (1939) və «Tələb nəzəriyyəsinin təftişi» (1956) kitabları çapdan çıxdıqdan sonra «ordinal» ideyalar geniş yayılmağa başlamışdır. V. Pareto kimi D. Xiks də son faydalılığın mütləq kəmiyyətinin müəyyən olunmasından imtina edilməsini zəruri hesab edir və əsas diqqəti bir əmtəəyə nisbətən başqa bir əmtəəyə üstünlük verilməsinə yönəltməyi məqsəduyğun sayırdı. V. Pareto kimi D. Xiks də istehlakçıda müəyyən üstünlük vermə qabiliyyətinin olmasına əsaslanırdı. Onlar iki əmtəəyə üstünlük verildikdə iki etinasızlıq (təfavütsüzlük) əyrisindən istifadə olunmasını tövsiyə edirdilər. Bu barədə müxtəlif variantlar tərtib olunur və onlar nəzərə alınmaqla istehlakçılar müxtəlif qruplara bölünür. Və təbiidir ki, hər qrup öz variantında seçilmiş əmtəələrdən daha çox faydalanmağa çalışır.

4. Ümumi faydalılığın ən yüksək həddinin müəyyən edilməsi və son faydalılıq nəzəriyyəsinin təkamülü.

Fərdlərin pul gəlirləri məhduddur. Ona görə də istehlakçı satın aldığı məhsulların faydalılığı ilə özünün büdcəsini müqayisə edir, necə deyərlər imkanını ölçüb-biçir, sonra qərar qəbul edir. Həm də elə qərarlar qəbul edir ki, əlində olan pul vəsaiti ilə satın aldığı əmtəələrin faydalılığının ən yüksək həddini təmin edə bilsin. Istehlakçı seçiminə təkcə, məsələn «A» əmtəəsinin hər sonrakı vahidində olan son (əlavə) faydalılığın kəmiyyəti deyil, həm də bu əlavə vahidləri almaqla neçə ədəd (və ya neçə dollar) alternativ «B» əmtəəsindən almadığı vahidlərin kəmiyyəti də təsir edir. Məsələn tutaq ki, kimsə son faydalılığı 24 yutil olan kinofilmə baxmaqda olsa, son faydalılığı 36 yutil olan kafeyə getməyə üstünlük verir. Kafeyə getmək 12 dollara, kinoya bilet almaq isə 6 dollara başa gəlsə, onda o, kinoya getməyə üstünlük verir. Ona görə ki, sərf olunan dollara görə son faydalılıq kinoya getməyə bilet alınsa 4 yutil ($24:6=4$), kafeyə gedilsə isə 3 yutil ($36:12=3$) təşkil edir. Beləliklə, buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, müxtəlif qiymətlərlə satılan əmtəələrin son (əlavə) faydalılığının öz aralarında müqayisə edilə bilən olması üçün onu (son faydalılığı) sərf olunmuş hər dollara görə nəzərdən keçirmək

lazımdır. Başqa sözlə, MU:P nisbəti bir dollar hesabı ilə son faydalılığın kəmiyyətini göstərir. Deməli, istehlakçı təkcə iki nemətdən – «A» və «B» nemətlərindən istifadə etdikdə, «A» nemətinin hər vahidinin son faydalılığı istehlakçının «B» neməti əldə edildikdə qiymətləndirilə bilər. Lakin bazarda çox müxtəlif əmtəələr təklif olunduğu üçün qiymətləndirmənin formasını dəyişdirmək və fərdin «A» nemətinin bir əlavə vahidini satın aldığıda, digər nemətlərin – məsələn, deyək ki, «B», «C», «D» və i. a. neçə vahidindən imtina etdiyini müəyyənləşdirmək olduqca vacibdir. Buradan da belə nəticə çıxarmaq olar ki, alıcı məhsulları satın alarkən ən yüksək faydalılıq həddinə o vaxt nail olur ki, büdcəsində olan vəsaitin ayrı-ayrı məhsul növlərinin satın alınmasına sərf etdiyi hər sonrakı dolları bərabər son (əlavə) fayda gətirmiş olsun. Bunu aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$\frac{\text{«A» əmtəəsinin MU}}{\text{«B» əmtəəsinin MU}} = \frac{\text{«B» əmtəəsinin MU}}{\text{«C» əmtəəsinin MU}} = \frac{\text{«C» əmtəəsinin MU}}{\text{«D» əmtəəsinin MU}} = \dots$$

Əmtəələrin qiymətlərini P_x, P_y, P_z – lə, son faydalılıqlarını isə MU_x, MU_y, MU_z – lə işarə etsək, faydalılığın ən yüksək həddini təmin edən düstur aşağıdakı şəkli alacaqdır:

$$MU_x : P_x = MU_y : P_y = MU_z : P_z$$

Faydalılığın və onun ən yüksək həddinin müəyyən edilməsində A. Marşallın böyük xidmətləri olmuşdur. Belə ki, onun pulun daimi son faydalılığını nəzərdə tutan rifah nəzəriyyəsi, nemətlərin faydalılığını dəqiqliklə müəyyən etməyə imkan vermişdir. A. Marşall özünün «İqtisad elminin prinsipləri»nə «Riyazi P əlavələri»ndə «x» əmtəəsi istehlak olunarkən tarazlığın şərtlərini belə səciyyələndirir:

$$MU_x = P_x \cdot MU_n.$$

Bunu bütün əmtəələrə şamil etdikdə son faydalılığın qiymətlərə olan nisbəti bərabərliyin aşağıdakı qanununu verir:

$$MU_x : P_x = MU_y : P_y = MU_z : P_z = MU_n$$

MU_n -i A. Marşall son faydalılıqlarını müqayisə etmək imkanı verən pulun ümumi vuruq rolunu oynadığını göstərir və onu pulun son faydalılığı adlandırır.

Təhlilin ümumi prinsipləri və metodları mövcud olduğuna görə bazarlıq zamanı müəyyən məbləğdə gəlirin hansı məhsulların satın alınmasına sərf edilməsi ilə əlaqədar olaraq alıcının davranışını təhlil etmək mümkündür. Odur ki, «ən yüksək hədd» prinsipi başqa iqtisadi konsepsiyalarda da tətbiq edilmişdir.

XIX əsrin 70-80-cı illərində meydana gəlmiş və inkişaf etmiş son faydalılıq nəzəriyyəsini marjinalist inqilabının birinci mərhələsi adlandırmaq olar. Onun ikinci mərhələsi isə XIX əsrin 90-cı illərindən başlanmışdır. Bu mərhələdə neoklassik iqtisadi nəzəriyyə formalaşmış və bununla da marjinalizm sistemli bir təlimə çevrilmişdir.

Son faydalılıq nəzəriyyəsi hazırda neoklassik iqtisadi təhlil adlandırılan təlimin əsasını qoymuşdur. Onun tamamlanmasını başa çatdırmaq və mükəmməl bir təlimə çevirmək üçün xərclərlə nəticələrin müqayisəsinə dair ümumi bir nəzəriyyə yaratmaq lazım gəlirdi. Məhz bunlar yaradıldıqdan sonra iqtisadi nəzəriyyədə yeni – ikinci – klassik şərait yaranmış oldu. Bu şəraitin yaradılmasında A. Marşallın, C. Klarkın və K. Vikselin böyük xidmətləri olmuşdur.

Neoklassik təhlil metodologiyası funksional nəzəriyyələrdə «mütləq» kateqoriyalara «yer yoxdur» müddəasına əsaslanır. Bu nəzəri yenilikdə bir-birindən asılı olan və yalnız insanlar tərəfindən müəyyən olunan «nisbi» kateqoriyalara üstünlük verilir və onların qalması nəzərdə tutulur. **Son faydalılıq nəzəriyyəsinin nümayəndələri «dəyər əmtə-lərə xas olan daimi bir şeydir» ideyasından imtina etməklə, yeni paradiqmanın əsasını qoymuşlar.** Lakin on-lar yeni prinsipi bütün təsərrüfat sisteminin təhlil olunma-sına deyil, yalnız fərdi iqtisadi seçimə şamil edirdilər. Neoklassik təhlilin nümayəndələri bu prinsipdən iqtisad elminin bütün sahələrində istifadə olunmasını məsləhət görürdülər. «Kembric məktəbinin» banisi A. Marşallın ideyaları xüsusilə qiymətlidir. Belə ki, o, son məhsulların və istehsal amillərinin dəyərinin eyni zamanda qiymətlən-dirilməsi problemini həll etmişdir. Onun faydalılıq və xərclərin müqayisə edilməsi ideyasının mahiyyəti belədir: kağızın, qayçının hansı tərəfinin – yuxarı və ya aşağı – **kəsməsi üstündə mübahisə etmək üçün əsas olmadığı kimi, dəyərin faydalılıq və ya istehsal xərcləri ilə tənzimlənməsi üstündə mübahisə etməyə də heç bir əsas yoxdur.** Bu ideya hər iki qiymətlinin eyni vaxtda və ya qarşılıqlı surətdə müəyyən olunmasında istifadə edilən metodun zəruriliyi ilə əlaqədardır. Məhz bərabər hüquqlu və bir-birindən asılı

olmayan qüvvələr kimi çıxış edən faydalılıq və istehsal xərclərinin qarşılıqlı fəaliyyəti sayəsində tələblə təklif və buna uyğun olaraq dəyərlə qiymət arasındakı tarazlıq nöqtəsi müəyyən olunur.

XX əsrin son faydalılıq nəzəriyyələrində ayrıca bir istehlakçının seçilməsi nəzəriyyəsinin əsaslarının işlənilib hazırlanmasına böyük diqqət yetirilir. Seçim problemi isə hər şeydən əvvəl, son faydalılıq kateqoriyasının başa düşülməsi və ölçülməsi ilə əlaqədardır.

Həm hər bir əmtəə üzrə ayrılıqda, həm də bütün əmtəələr üzrə birlikdə istehlakçı tələbinin dinamikası və quruluşunu öyrənməyə imkan verən iqtisadi – riyazi modellər də işlənilib hazırlanmışdır. Bu modellərin başlıca ünsürləri kimi qarşılıqlı elastiklik əmsalları da daxil olmaqla tələbin həm qiymətə, həm də gəlirlərə görə elastikliyi əmsallarından istifadə olunur. Bu modellərin məlumat-larından, həmçinin bazardakı dəyişiklikləri proqnozlaşdırmaq, qiymətlərin və digər amillərin dəyişməsindən asılı olaraq, onun tutumundakı tərəddüdetmələri qiymətləndirmək üçün də istifadə edilir.

Bütün iqtisadi vahidlərin davranışına təsir edən yeni qeyri-qiymət amili kimi informasiyanın rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. ABŞ iqtisadçısı K. Errou, ona Nobel mükafatı təqdim olunarkən «Informasiya və iqtisadi davranış» mövzusunda oxuduğu mühazirədə risk amillərinin və qeyri-müəyyənliyin iqtisadi vahidlərin davranışına və bazar tarazlığına təsirini nəzərdən keçirmişdir. O, həmin qiymətlər əsasında fərdlərin və firmaların öz mənfəətlərinin və məhsullarının faydalılığının son həddinə nail olmalarına dair əvvəlki baxışların əksinə olaraq informasiya sisteminə qeyri-qiymət amilini əlavə etmişdir.

Ümumiyyətlə, marjinalizmin meydana gəlməsi, inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi ideyalarının nədən ibarət olması haqqında müddəalar ümumiləşdirilmiş şəkildə aşağıdakılardır:

– Marjinalizm dəyəri hər bir fərdin, istehlakçı üçün nemətin faydalılığına subyektiv qiymət verilməsi əsasında müəyyən edir. Klassik ingilis siyasi iqtisadı isə dəyəri əmək məsrəfləri və ya istehsal xərcləri əsasında müəyyən edirdi. Dəyərin müəyyən edilməsində marjinalizmə subyektiv yanaşma xasdır. Bu cərəyanın nümayəndələrinin fikrincə əmtəə, onun konkret fərdi istehlakçısının verdiyi qiymət əsasında dəyərə malik olur.

- Marjinalizm iqtisadi hadisə və proseslərin mahiyyəti və formalarını səciyyələndirmək üçün «son hədd» kəmiyyətlərindən istifadə edən iqtisadi təhlilə, onun yeni metodlarına əsaslanır. Klassik siyasi iqtisad isə yalnız iqtisadi hadisələrin məzmununu nəzərdən keçirir və onu ya ümumi, yaxud da orta kəmiyyətlərlə qiymətləndirirdi;

- Son faydalılıq nəzəriyyəsi hər hansı bir nemətin ümumiyyətlə faydalılığı, məsələn suyun, dəmirin insanlara lazım olmasına görə deyil, satıcının, istehsalçının, istehlakçının mənafeyini ifadə edən nemətin konkret vahidinin faydalılığına əsasən hazırlanmışdır;

- Nemətlərin dəyərliliyi (qiymətliliyi) onların məhdudluğu ilə əlaqələndirilir. Sübut üçün nemətin hər vahidinin faydalılığı və həmin məqamda bilavasitə ödəyəcəyi tələbatın intensivliyi arasındakı əlaqə, habelə fərdin sərəncamında olan nemətlərin miqdarı əsas götürülür;

- Klassik siyasi iqtisad şəxsi istehlak problemini öyrənməmiş, onu iqtisadi nəzəriyyənin predmetinə daxil etməmişdi. İnsanların öz tələbatlarını və onları ödəmək üçün bütün vasitələr üzərində hakimiyyətini əsaslandıran K. Mengerin xidməti sayəsində iqtisadi nəzəriyyə istehlakçıların şəxsi mənafeləri və fəaliyyətlərinin məqsədini də öyrənmiş və bununla da istehlakçı davranışı nəzəriyyəsi yaradılmışdır;

- Klassik siyasi iqtisad tədavi ilə nisbətən istehsalı ilkin hesab edir, dəyərin istehsalda formalaşdığını əsaslandırırdı. Marjinalizm isə özünün inkişafının birinci mərhələsində istehlakın ilkin olması ideyasını irəli sürmüş, ikinci mərhələsində istehlakı istehsala qarşı qoymamaqla onların qarşılıqlı əlaqədə olduqlarını göstərmişdir. A. Marşallın xidmətlərindən biri də ondan ibarət olmuşdur ki, o, bazarda, tarazlıq qiymətinin tələb və təklif əsasında formalaşdığını isbat etmişdir;

- Marjinalizm nəzəriyyəsi iqtisadi təhlildə riyazi üsullardan geniş istifadə etmiş və bunun köməyi ilə nemətlərin faydalılıq funksiyaları müəyyən olunmuşdur. İqtisadi təhlildə həmçinin üstünlükvermə dərəcələri, etinasızlıq (təfavütsüzlük) ayrısı, iqtisadi hadisələrin elastiklik əmsallarından və s.-dən də istifadə olunur. Riyaziyyat, marjinalizm, təkcə son kəmiyyətləri təhlil etmək üçün deyil, həm də mümkün olan iqtisadi proseslərdən ən yaxşı variantları seçərkən optimal qərarların qəbul olunmasını əsaslandırmaq üçün lazım olmuşdur.

Son hədd kəmiyyətləri nəzəriyyəsi təkcə mübadilə və istehlak dairəsində deyil, həm də istehsal dairəsində öz əksini tapmışdır;

– Bazar tarazlığı nəzəriyyəsi yaradılmışdır. Marjinalistlər həm A.Marşallın qismən (xüsusi) tarazlıq, həm də L.Valrasın ümumi tarazlıq nəzəriyyələrindən istifadə etmişlər. İqtisadi tarazlıq problemi təsərrüfat subyektlərinin maraqları və davranışlarının qarşılıqlı fəaliyyəti prizmasından nəzərdən keçirilmişdir.

– Marjinalizm iqtisadi nəzəriyyə olaraq özünün tədqiqat obyektinə təsərrüfatçılıq edən subyektlərin mənafeləri və məqsədlərinin öyrənilməsini daxil etmiş, insanlara – nemətlərin istehlakçıları və istehsalçılarına üz tutmuş, insanla təsərrüfatı vahid tam halında birləşdirmişdir. İqtisadi təhlilin yeni metodları iqtisadi prosesləri modelləşdirməyə, məhdud ehtiyatların bölüşdürülməsi və onlardan istifadənin ən əlverişli variantlarını axtarib tapmağa imkan vermişdir.